

Wyniki prac zespołu Narodowego Instytutu Dziedzictwa do spraw architektury współczesnej

Paweł Filipowicz

Narodowy Instytut Dziedzictwa, Oddział Terenowy w Łodzi

Ewa Popławska-Bukała

Narodowy Instytut Dziedzictwa, Dział Ekspertyz i Analiz Konserwatorskich

Tomasz Błyskosz

Narodowy Instytut Dziedzictwa, Oddział Terenowy w Gdańsku

1. Problematyka podjęta przez Zespół¹

Zespół do spraw architektury współczesnej Narodowego Instytutu Dziedzictwa (dalej przywoływany jako Zespół) powołano zarządzeniem Dyrektora NID nr 31/11 z 7 września 2011 r. Określony przy tym został zakres pracy Zespołu, do zadań którego należało: (1) ustalenie metodologii rozpoznawania wartości kulturowych architektury współczesnej oraz (2) ustalenie kryteriów objęcia współczesnych dzieł architektury ustawowymi formami ochrony zabytków. Zespół składał się architektów i historyków sztuki. Byli to: Radomiła Banach, Tomasz Błyskosz, Paweł Filipowicz, Ewa Popławska-Bukała, Barbara Potera, Anna Radzwicka-Milczewska, Andrzej Siwek, Jolanta Węlc-Jędrzejewska i Włodzimierz Witkowski. Wynik prac Zespołu zwięździł *Raport z prac zespołu ds. oceny wartości kulturowych architektury współczesnej*².

Objęcie ochroną konserwatorską współczesnego architektonicznego dziedzictwa kulturowego jest szczególnie trudnym wyzwaniem dla środowiska konserwatorskiego. Sama potrzeba ochrony wydaje się oczywista, tak samo, jak dla dziedzictwa czasów odległych. Przedsięwzięcie wyboru tych dzieł architektonicznych, które w jak najmniej zmienionej formie będziemy mogli, czy powinniśmy przekazać następnym pokoleniom, zapewne będzie zadaniem służb konserwatorskich w nadchodzących latach.

Dokonania wyboru obiektów współczesnych zasługujących na ochronę wydaje się być dla środowiska konserwatorskiego działaniem bezprecedensowym. Analizując zasób dziedzictwa architektonicznego odleglejszej przeszłości, zazwyczaj nie dokonujemy selekcji obiektów godnych zachowania, zwykle całość zasobu im starszego, tym z mniejszymi wątpliwościami obejmujemy ochroną, a rolę selekcyjną przyjąłaby historia, przekazując nam te obiekty, które przetrwały do naszych czasów dzięki szczęśliwemu zbiegowi okoliczności. Cieszy nas, jeżeli zabytek zachował się w całości w nienaruszonym stanie, nie ulegając de-

gradacji wynikającej z niefortunnnych przekształceń, zaniedbań, biedy, czy katastrof dziejowych.

W przypadku próby wskazania dzieł architektury współczesnej godnej zachowania jako składnika naszego dziedzictwa kulturowego, próbujemy się przeciwstawić losowej selekcji obiektów zasługujących na przetrwanie i dokonać wyboru obiektów najwartościowszych już teraz. Próba wartościowania dorobku architektów współczesnych już na samym wstępie prac zespołu powołanego w Narodowym Instytucie Dziedzictwa, napotkała na szereg trudnych do rozwiązania problemów.

Jako zasadniczy cel pracy Zespołu uznano opracowanie metod rozpoznawania i wartościowania dziedzictwa współczesnego przez pracowników urzędów konserwatorskich w taki sposób, żeby wynikiem ich pracy stawał się jednorodny pod względem wartości kulturowych zespół zabytków architektury współczesnej wpisywany sukcesywnie do rejestru zabytków, tworzący zbiór obiektów najwartościowszych, wyodrębniony z obszernego zasobu budowlanego wytworzonego w okresie powojennym.

Przede wszystkim uznano za konieczne ustalenie ram czasowych, jakie należy przyjąć dla analizowanego zasobu, rozpoznanie, która część dziedzictwa

1. Kamienica przy ul. Świętojańskiej 55 róg Żwirki i Wigury w Gdyni, 1939, proj.: arch. arch. Z. Kupiec, T. Kossak (fot. E. Popławska-Bukała, 2014)

1. Paweł Filipowicz.

2. *Raport z prac zespołu ds. oceny wartości kulturowych architektury współczesnej*, Warszawa 2013 r., maszynopis, archiwum NID.

2. Zespół budynków stacji kolejowej w Gnieźnie, 1941-1942, proj.: inż. Rothenpieter (fot. R. Banach, OT NID w Poznaniu, 2014)

architektury współczesnej powinna już teraz podlegać wartościowaniu konserwatorskiemu, i czy ocenie podlegać ma istotnie architektura współczesna, czy też pojęcie powyższe należy traktować umownie i odnieść je do dziedzictwa architektonicznego powstałego stosunkowo niedawno, jednak już dziedzictwa historycznego. Wydawać by się mogło, że im odleglejszy czas powstania dzieła, tym łatwiejsza obiektywna jego ocena, wolna od osobistego stosunku oceniających do epok, stylów, wydarzeń historycznych czy autorów projektów. Ocena wartości dzieła przez współczesnych jego twórcy, jest zazwyczaj obciążona brakiem obiektywizmu wynikającego z ulegania modom, bezkrytyczności wobec ofert nowoczesności, powiązań osobistych osób dokonujących wartościowania obiektów z autorami i kreatorami współczesności.

Mając na uwadze zarówno dotychczasowy dorobek konserwatorów dotyczący obejmowania ochroną dzieł międzywojennych, jak i uwagi wspomniane powyżej, Zespół uznał, że najważniejszym przedziałem czasowym, którym się zajmie będą lata 1939-1989. Zarówno analizując architekturę powstałą w czasie II wojny światowej, jak i w czasach socjalistycznych mamy do czynienia z dziedzictwem częściowo niechcianym, powstałym w czasach trudnych, generujących ich jednoznaczną negatywną ocenę, co nie powinno mieć wpływu na wartościowanie spuścizny materialnej tych okresów. Przykład wpisanego do rejestru

3. Budynki mieszkalne osiedla Koło w Warszawie przy ul. Deotymy 48, 1947-1952, proj. arch. H. i S. Syrkusowie (fot. E. Popławska-Bukała, 2010)

zabytków Pałacu Kultury i Nauki w Warszawie i wciąż nie zakończona dyskusja nad zasadnością tego wpisu, doskonale obrazuje złożoność oceny i być może wciąż niewystarczający dystans czasowy osób oceniających wartości kulturowe tego obiektu do historycznych uwarunkowań jego budowy.

Problematyka zasadności objęcia ochroną dzieł architektury współczesnej nie jest tematem całkowicie nowym. Poruszały ją różne środowiska zawodowe, między innymi Stowarzyszenie Architektów Polskich, z którego inicjatywy wprowadzono pojęcie „dobra architektury współczesnej”, próbując opracować listę obiektów architektury współczesnej tworzących wartość kulturową wymagającą troski o jej zachowanie. Rozpoznanie dotychczasowych dokonań różnych środowisk zawodowych, które podjęły wcześniej problem ochrony architektury współczesnej, stanowiło jedno z zadań Zespołu NID.

Kolejnym zadaniem przyjętym do realizacji była próba odniesienia dotychczas opracowanych metod wartościowania zabytków architektury zabytkowej do architektury współczesnej. Wynikiem pracy było udzielenie odpowiedzi na pytanie, czy zasób architektury współczesnej wymaga opracowania odmiennych metod oceny, czy też nie wyróżnia się z zasobu dziedzictwa starszego i jego znaczenie może być rozpoznawane w sposób analogiczny do funkcjonujących już metod. Uznano, że ocenę architektury współczesnej wyróżnia szczególna potrzeba analizy wartości zastosowanych w niej innowacyjnych rozwiązań technologicznych, trudnych do oceny przez środowisko konserwatorskie. Zwłaszcza powszechnie stosowane konstrukcje żelbetowe i stalowe, umożliwiające osiąganie znacznych rozpiętości konstrukcyjnych, pozwalających na bezpodporowe przekrywanie wnętrza o znacznych rozpiętościach, stanowią niekiedy szczególną wartość kulturową, jednak znacznie łatwiejszą do oceny przez architekta, czy konstruktora, niż historyka sztuki.

Podjęto próbę rozpoznania zasobu architektury współczesnej już wpisanego do rejestru zabytków na podstawie danych zgromadzonych w NID. Przeprowadzenie właściwych analiz pozwoliło zapewne na doko-

4. Budynki mieszkalne osiedla Koło w Warszawie przy ul. Ringelbluma 2, 1947-1952, proj. arch. H. i S. Syrkusowie (fot. E. Popławska-Bukała, 2010)

5. Dom Towarowy „Okrągłak” w Poznaniu, 1952, proj. arch. M. Leykam (fot. R. Banaach, OT NID w Poznaniu, 2014)

nanie oceny podjętych już działań konserwatorskich prowadzących do jego ochrony prawnej. Znikomy zasób obiektów powojennych wpisanych do rejestru zabytków, stanowi dość ubogi zbiór, niewystarczający do przeprowadzania na jego podstawie analizy, która mogłaby prowadzić do wyciągnięcia jednoznacznych wniosków.

Zdajemy sobie sprawę, że teoretyczne rozważania dotyczące problematyki ochrony konserwatorskiej dziedzictwa architektury współczesnej, w oderwaniu od konkretnych obiektów jest konieczne, lecz niewystarczające. Poza rozważaniami dotychczas podjętymi przez zespół NID, pozostaje analiza skuteczności ochrony dziedzictwa architektury współczesnej poprzez wpis do rejestru zabytków. Wydaje się również, że samo ustalenie przedmiotu ochrony – wskazanie obiektu zasługującego na ochronę, nie będzie działaniem właściwym. Konieczna będzie również szczegółowa analiza zakresu ochrony, wraz z określeniem dopuszczalnych przekształceń i ewentualnej możliwości wymiany zastosowanych rozwiązań starszych, jednak zrealizowanych niekiedy na poziomie substandardowym.

Powołany Zespół nie prowadził prac zmierzających do rozpoznania całości zasobu architektury współczesnej godnej ochrony. Konieczne jest jednak przeprowadzenie analizy charakterystyki architektury powstałej w omawianym okresie. Pomocne będą tu niewątpliwie publikacje, nawet popularnonaukowe, wydawane równoległe z działalnością budowlaną.

Zespół NID podjął się próby zebrania literatury dotyczącej architektury współczesnej. Dzieli się ona na część powstałą w tym samym czasie co badane obiekty, a recenzującą i dokumentującą na bieżąco same te wydarzenia oraz część wydawaną współcześnie na skutek wzrostu zainteresowania społecznego i naukowego analizowanym tematem.

Na szereg wątpliwości odnoszących się do zasadności ochrony dziedzictwa współczesnego próbował znaleźć odpowiedź powołany zespół Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Jako część pracy, przedstawiamy fragment naszego dorobku, dotyczący analizy kryteriów oceny wartości dziedzictwa architektury współczesnej oraz analizy zasobu już objętego ochroną konserwatorską.

2. Architektura współczesna w rejestrze zabytków³

W ramach prac Zespołu ds. oceny wartości kulturowych architektury współczesnej dokonano analizy zasobu obiektów architektury z lat 1939-89 wpisanych do rejestru zabytków. Wyodrębnienie z obszernego zbioru, jakim jest krajowy rejestr zabytków nieruchomych budynków stanowiących przedmiot zainteresowania Zespołu nie było zadaniem łatwym. Zbór ten liczył ogółem 66.424 obiektów (wg sprawozdania

3. Ewa Popławska-Bukała.

6. Dom Partii w Warszawie, 1947-1952, proj.: arch. arch. W. Kłyszewski, J. Mokrzyński, E. Wierzbicki (fot. A. Radzwicka-Milczewska, 2010)

Działu Ewidencji i Rejestru Zabytków NID, stan na 31.12.2012 r.)⁴. Posługując się istniejącą bazą danych początkowo wyłoniono wszystkie obiekty spełniające kryteria przyjętej cezury czasowej. Było ich ok. 380 i występowały w różnych kategoriach⁵ (samodzielnie lub w zespołach). Z tego zbioru drogą kolejnych uściśleń merytorycznych⁶ wybrano wyłącznie obiekty architektoniczne. Reprezentowały one różne nurty stylowe występujące w omawianym czasie, takie jak modernizm, socrealizm, postmodernizm, konstruktywizm. Ich liczba wynosiła 75 (stan na 31.12.2012 r.). Aktualnie, po korekcie wynikającej z konieczności uwzględnienia ostatnich wpisów ich ilość wzrosła do 81 (stan na 30.06.2014 r.). Należy zaznaczyć, że podane parametry nie uwzględniają obiektów w zespołach budowlanych wpisanych wspólnie z założeniami urbanistycznymi⁷. Rzeczywista liczba obiektów reprezentujących architekturę współczesną, najnowsza jest więc nieznacznie większa⁸. Ponadto, co ważne, podana liczba nie obejmuje obiektów odbudowywanych po

4. Obecnie liczba ta wynosi ogółem 67 902 – stan z 30.06.2014 r.

5. Podział na kategorie obiektów wpisanych do rejestru zabytków opracowano w latach 90. zeszłego stulecia w Ośrodku Dokumentacji Zabytków, którego tradycje kontynuuje Narodowy Instytut Dziedzictwa. Obecnie został zmodyfikowany na potrzeby INSPIRE i wygląda następująco: urbanistyka (układy urbanistycznej, ruralistyczne, dzielnice i osiedla, place, ulice), sakralne (kościół różnych wyznań, dzwonnice, kaplice), obronne (fortyfikacje, zamki, forty, twierdze), publiczne (siedziby władz, szkoły, internaty, banki, poczty, hotele, teatry, kina, dworce, szpitale, budynki administracyjne itd.) zamki, rezydencjonalne (pałace, dwory), zieleń, folwarczne, gospodarcze (spichlerze, magazyny, budynki pomocnicze w zagrodach wiejskich itp.), mieszkalne (domy, kamienice), przemysłowe (hale produkcyjne, warsztaty, młyny, wiatraki itd.), cmentarze (komunalne, wojskowe, wyznaniowe, mogiły) inne (ogrodzenia, bramy, pomniki, mała architektura parkowa).

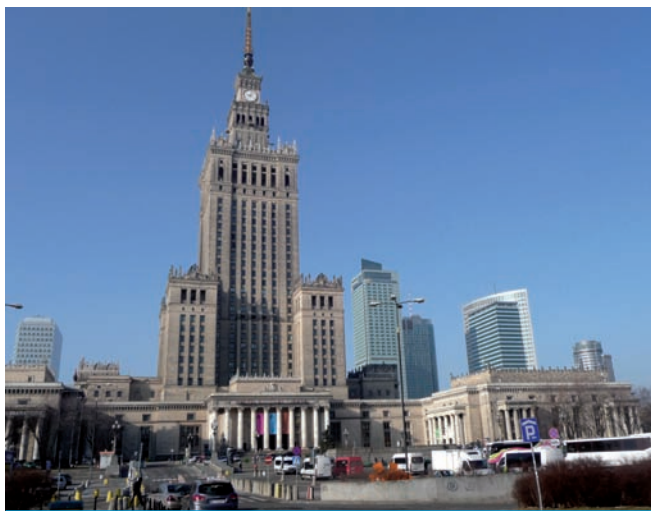
6. Rozpoznanie dostępnej literatury, sprawdzanie kart ewidencyjnych i decyzji wpisu do rejestru zabytków ze zbiorów NID; fotografii obiektów w Internecie, w miarę możliwości materiałów weryfikacyjnych Oddziałów Terenowych NID.

7. W tym miejscu należy zwrócić uwagę na rozbieżności pomiędzy liczbą decyzji a liczbą obiektów podlegających ochronie, wynikającą z wpisywania do rejestru wielu dzieł jedną decyzją administracyjną. Na potrzeby zestawień liczono kategorię „Urbanistyka” jako 1 obiekt.

8. W przyszłości, po zakończeniu weryfikacji prowadzonej przez Oddział Terenowe NID, może ulec aktualizacji również i z tych powodów.

7. Dom Partii w Białymstoku, 1951-1952, proj.: arch. S. Bukowski (fot. OT NID w Białymstoku, 2014)

8. Pałac Kultury i Nauki w Warszawie, 1950-1955, proj.: arch. L. W. Rudniew z zespołem (fot. E. Popławska-Bukała, 2014)

zakończeniu II wojny światowej, z których znaczną część wpisano do rejestru zabytków w latach 60. XX w. podkreślając ich wartość zabytkową czy pierwotne datowanie, a nie ujawniając faktu odbudowy⁹.

Analizy zasobu architektury współczesnej wpisanego do rejestru zabytków oraz treści samych decyzji wpisów dokonano uwzględniając różnorodne kryteria¹⁰. Na potrzeby prac Zespołu przygotowano tabelaryczne zestawienie ilościowe wybranych budynków z podziałem na kategorie. W arkuszu kalkulacyjnym Excel, wykorzystując bazy danych NID, wprowadzono podstawowe informacje dla wspomnianych wyżej 81 obiektów wybranych z terenu całego kraju. W tabeli uwzględniono: podział na jednostki terytorialne, nazwę obiektu i zespołu, jego klasyfikację, obecną funkcję, datowanie, materiał, numer i datę rejestru oraz informacje zaczerpnięte z treści decyzji o wpisie do rejestru zabytków, a dotyczące wnioskodawcy, przedmiotu ochrony i uzasadnienia. Dodatkowo w sporządzonych wykazach umieszczono wzmiankę

9. Zagadnienie to wymaga odrębnych analiz i nie było przedmiotem prac Zespołu.

10. Np. metodę analizy decyzji wypracowano w DEIRZ NID na potrzeby różnego rodzaju raportów, sporządzanych na przestrzeni ostatnich lat m.in. *Sprawozdania krajowego z weryfikacji rejestru zabytków nieruchomości za lata 2009-2010* (Agata Kłoczko, Anna Lorek, Ewa Popławska-Bukała, Jerzy Szalaygin; Warszawa 2011).

10. Kościół p.w. Nawiedzenia NMP w Medyni Głogowskiej, 1959-1960, proj.: arch. W. Dayczak (fot. B. Potera, OT NID w Rzeszowie, 2014)

9. Dworzec kolejowy w Gdyni, 1950-59, proj.: arch. W. Tomaszewski (fot. E. Popławska-Bukała, 2014)

o istniejących dla obiektów białych kartach. Zgromadzone dane stały się podstawą charakterystyki przedmiotowego zasobu.

Charakterystyka zasobu

Wśród wpisanych do rejestru zabytków i wyselekcjonowanych 81 obiektów architektury współczesnej największą grupę stanowią budynki publiczne – 46, drugą sakralne – 15, trzecią mieszkalne – 8. Kolejne to obiekty przemysłowe – 6 oraz zespoły urbanistyczne – 6.

Do budynków użyteczności publicznej należą przede wszystkim reprezentacyjne gmachy wkomponowane w historyczną tkankę miejską. Są to najczęściej socrealistyczne, rzadziej modernistyczne budynki administracyjne, handlowe, muzea, szkoły, kina, dworce, domy kultury i inne. Za zabytkowe obiekty architektury sakralnej uznano stosunkowo niewiele świątyń, przeważnie w stylu historyzującym, wykorzystującym w wystroju zewnętrznym i aranżacji wnętrza elementy architektury dawnej.

Rozpatrując zasób pod względem chronologicznym i stylistycznym stwierdzono, że ochroną prawną objęto najwięcej obiektów z końca lat 40. i z lat 50. XX wieku. Lata wcześniejsze reprezentują pojedyncze domy mieszkalne, jak np. modernistyczna kamienica przy ul. Świętojańskiej 55 róg Żwirki i Wigury w Gdyni (1939) (il. 1), krakowski budynek przy ul. Lea 27-29, wpisany do rejestru zabytków w 1997 roku na wniosek użytkownika i uznany za „realizację typową dla zabudowy niemieckich osiedli wielomieszkańczych o cechach funkcjonalizmu” (lata 1941-42) oraz obiekty przemysłowo-techniczne z zespołu stacji kolejowej w Gnieźnie z tego samego czasu, o „unikatowej konstrukcji ustroju nośnego” (il. 2). Druga połowa lat 40. XX w. to często nadal realizacje będące kontynuacją przedwojennych koncepcji funkcjonalistycznych, takie jak np. zespół budowlany osiedla „Koło” w Warszawie projektu Heleny i Szymona Syrkusów (1947-52) (il. 3, 4). Jednymi z kilku niewątpliwie oryginalnych i wybijających się na szerokim tle realizacji architektonicznych z tych czasów są obiekty stosunkowo niedawno wpisane do rejestru zabytków: Centralny Dom Towarowy w Warszawie, obecnie „Smyk” (projekt arch. Z. Ichnatowicza i J. Romańskiego, 1949-52, później przebudowany z częściowym zatarciem cech stylowych) oraz gmach dawnego Powszechnego Domu Towarowego „Okraglak” w Poznaniu (projekt arch.

Marka Leykama, konstrukcja inż. Stanisława Zawadzkiego, 1948-55) (il. 5).

Wśród wpisanych do rejestru zabytków przykładów architektury z lat 50. lub początku lat 60. XX w. najczęściej jest monumentalnych, reprezentacyjnych gmachów publicznych (często państwowych) wzniesionych przeważnie w stylistyce socrealizmu. Pozwala to sądzić, iż okres ten został już stosunkowo dobrze rozpoznany. Niewątpliwie mają na to wpływ zarówno działania podjęte w ostatnim okresie (publikacje, seminaria, prace badawcze, tzw. listy SARP), niejednokrotnie wywołujące gorące dyskusje polityczne oraz swoista moda na sztukę okresu PRL. Wśród socrealistycznych obiektów w rejestrze znajdują się między innymi: Dom Partii w Warszawie z lat 1947-52 (proj. W. Kłyszewski, J. Mokrzyński, E. Wierzbicki, il. 6), Dom Partii w Białymstoku z lat 1951-52 (proj. Stanisław Bukowski, il. 7), Pałac Kultury i Nauki w Warszawie (1950-55, proj. Lew Rudniew z zespołem, il. 8) oraz dworzec kolejowy w Gdyni (1950-59, W. Tomaszewski, il. 9).

Schyłek lat 50. i początek 60. XX w. to okres krótkotrwałych przekształceń ekonomicznych w Polsce, przejawiających się w architekturze nowoczesnymi realizacjami, poszukiwaniami nowych rozwiązań konstrukcyjnych i możliwością wykorzystania takich materiałów jak stal czy szkło. Realizacji odzwierciedlających te tendencje wśród obiektów objętych ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru jest bardzo mało - np. kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia NMP we Władysławowie (gmina Puck, województwo pomorskie) z lat 1957-61 (proj. Szczepan Baum i Andrzej Kulesza). Stanowi on przykład rozbudowy starszego, neogotyckiego kościoła (kaplicy). Inny kościół, p.w. Nawiedzenia NMP w Medyni Głogowskiej (woj. podkarpackie, pow. łańcucki, gmina Czarna, il. 10), którego realizacja datuje się na lata 1959-1960 jest ilustracją - jak czytamy w decyzji - „twórczej realizacji architektury sakralnej przy użyciu nowoczesnych form o konsekwentnym rozwiązaniu aranżacji wnętrza” (proj. Wawrzyniec Dayczak).

Według Przemysława Szafera kolejnym okresem w rozwoju architektury polskiej są lata 1966-70. Jak podaje w jednej ze swych publikacji¹¹, charakteryzują się one rozwiązaniami „będącymi z jednej strony wynikiem ograniczeń ekonomicznych i niedoskonałości bazy technicznej, a z drugiej strony wysiłkiem projektantów dążących, niejednokrotnie z powodzeniem do realizacji obiektów udanych”¹². Architektura tego czasu wg Szafera, zbliżała się ku tendencjom sztuki awangardowej. Przykładów stanowiących odzwierciedlenie tych tendencji praktycznie nie ma w rejestrze zabytków. Wyjątkiem jest jeden z najmłodszych spośród obiektów chronionych prawem - budynek audytorium Instytutu Chemii Uniwersytetu Wrocławskiego, powstały w latach 1970-71, zaprojektowany przez znanych architektów Krystynę i Mariana Barskich (wpis z 2012, il. 11). Drugim najmłodszym obiektem wpisanim do rejestru i to w stosunkowo krótkim czasie od momentu ukończenia budowy (po 6

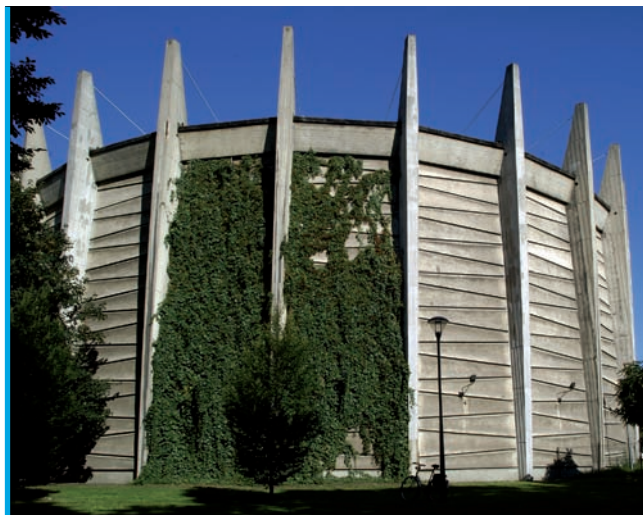
11. Budynek audytorium Instytutu Chemii Uniwersytetu Wrocławskiego, 1970-1971, proj.: arch. K. i M. Barscy (fot. K. Czartoryski, OT NID we Wrocławiu, 2014)

latach) jest zespół budynków Panoramy Raclawickiej (rotunda i budynek administracyjno-techniczny także we Wrocławiu, il. 12). Wprowadzie projekt koncepcyjny zespołu, autorstwa Ewy i Marka Dziekońskich, sporządzono wkrótce po zakończeniu II wojny światowej, ale realizowano go z przerwami do 1985 r.

Analiza decyzji wpisu do rejestru zabytków

Rozpatrując zasób pod kątem chronologii wydawania decyzji ustalono, że dzieła architektury współczesnej wpisywano do rejestru zabytków od lat 70. zeszłego stulecia. Trzy najwcześniejsze wpisy przypadają na 1975 rok, kiedy ochroną prawną objęto dwa powojenne obiekty. Pierwszy z nich to stróżówka willi w Konstancinie Jeziornie (pow. piaseczyński, woj. mazowieckie), projektowana przez M. Nowickiego i obecnie całkowicie przekształcona (il. 13-14). W uzasadnieniu stwierdzono, że jest to „jeden z kilku zachowanych realizacji Macieja Nowickiego w Polsce, obiekt cenny również ze względu na doskonale wkomponowanie w otaczający krajobraz”. Drugim był wspomniany Dom Partii w Białymstoku. W 1979 r. wpisano do re-

12. Rotunda w zespole Panoramy Raclawickiej we Wrocławiu, 1970-85, proj.: arch. arch. E. i M. Dziekońscy (fot. K. Czartoryski, OT NID we Wrocławiu, 2014)

11. *Polska architektura współczesna*, Warszawa 1977, s. 6

12. *Ibidem*.

13. Stróżówka przy willi ul. Batorego 32/34 w Konstancinie-Jeziornie, 1948, proj.: arch. M. Nowicki. Stan z 1975 r., wg „zielonej karty”, autor nieustalony

14. Stróżówka przy willi ul. Batorego 32/34 w Konstancinie-Jeziornie, proj. arch. M. Nowicki. Stan po przekształceniach (fot. E. Popławska-Bukalo, 2006)

jestru zabytków Pałac Kultury Zagłębia w Dąbrowie Górniczej (woj. śląskie) słusznie uznany za „wybitny przykład socrealistycznej architektury w Polsce Ludowej”. W latach siedemdziesiątych do rejestru wpisano także inne budynki pochodzące z lat 50-60 XX w.: modernistyczno-historyzujący gmach Teatru Wielkiego w Łodzi (wpis z 1976) i filharmonię w Bydgoszczy (wpis z 1978, na wniosek użytkownika), którego architekturę określono jako monumentalny neoklasyzm, z podkreśleniem wybitnych walorów akustycznych obiektu (il. 15). Kolejne wpisy pochodzą z lat 80. XX w. i jest ich 12 oraz z lat 90. XX w., których jest 13. Jak wykazał przegląd decyzji dokonany w latach 70. w dalszym ciągu mamy w nich do czynienia z tendencją obejmowania ochroną budowli w stylu socrealistycznym. Biurowiec w Radomiu został wpisany do rejestru w 1985 roku; w uzasadnieniu stwierdzono:

15. Filharmonia w Bydgoszczy, 1954-58, proj.: arch. S. Klajbor (fot. P. Tulszewski, OT NID w Toruniu, 2011)

„cehuje go forma realizmu socjalistycznego. Jest jednym z nielicznych budynków wybudowanych w owym okresie na terenie miasta Radomia”. Lata 80. zeszłego stulecia charakteryzują wpisy budynków wzniesionych w duchu funkcjonalizmu. Przykładem może być kościół w Gorzycach (woj. podkarpackie, pow. tarnobrzeski), a w uzasadnieniu jego wpisu z 1986 r. czytamy: „Kościół [...] murowany, wzniesiony został w latach 1947-50 według planów architekta Wawrzyńca Dayczaka, należy do nielicznych na terenie województwa tarnobrzeskiego przykład architektury sakralnej okresu funkcjonalizmu” (il. 16). Jak można zauważyć, w powyższych uzasadnieniach, podobnie jak i w ogóle w wielu innych, brakuje precyzyjnego określenia wartości zabytkowych przedmiotu decyzji. Lata 90. zeszłego stulecia to w dalszym ciągu wpisy do rejestru zabytków głównie budynków użyteczności publicznej, w tym socrealistycznych. Na przykład w 1997 r. umieszczono w rejestrze Dom Kultury w Rzeszowie. W jego opisie czytamy: „Budynek o zwartej, kubicznej bryle i wystroju architektonicznym opartym na tradycyjnych eklektycznych formach, odznacza się wyraźnym dążeniem do osiągnięcia monumentalnego wyrazu, charakterystycznego dla architektury doby realizmu socjalistycznego. W pełni realizuje zasady sztuki tego okresu” (il. 17).

Proces wpisywania do rejestru obiektów architektury współczesnej nie przebiegał równomiernie. Dopiero po 2000 roku możemy odnotować gwałtowny wzrost zainteresowania architekturą współczesną, z tego bowiem czasu pochodzą wszystkie pozostałe wpisy przeważnie wydawane z urzędu (liczba decyzji wydanych po tej dacie wynosi 41 i w stosunku do lat wcześniejszych systematycznie rośnie). Tendencje te utrzymują się do dnia dzisiejszego. Warto zaznaczyć, że danych tych nie rozpatrywano w kontekście ogólnej liczby wszystkich wpisów sporządzonych w ostatniej dekadzie. Nie wykluczone, że jest to całkiem dużo, bowiem liczba wpisów innych obiektów (powstałych w XVII lub innych stuleciach) znacząco spadła. Wśród ostatnio wydawanych decyzji przeważają te, którymi ochroną konserwatorską objęto obiekty publiczne,

16. Kościół p.w. św. Andrzeja Boboli w Gorzycach, 1947-1950, proj.: arch. W. Dayczak (fot. B. Potera, OT NID w Rzeszowie, 2014)

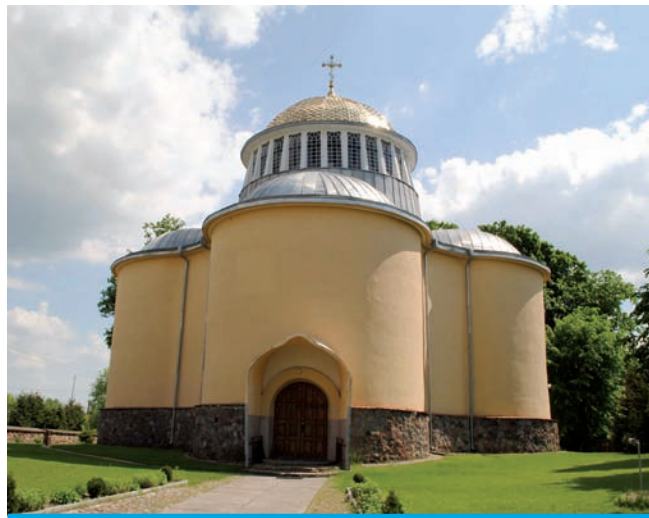

17. Dom Kultury w Rzeszowie, 1950-1953, proj.: arch. arch. J. Polak, R. Karłowicz (fot. B. Potera, OT NID w Rzeszowie)

w dalszej kolejności mieszkalne. Co interesujące, w stosunku do wpisów z lat wcześniejszych odnotowujemy wyraźny spadek ilości decyzji wydawanych dla budynków sakralnych, które w większości obejmowano ochroną w latach 50. poprzedniego stulecia. Jako przykłady obiektów tej kategorii można podać dwie cerkwie w województwie podlaskim, w miejscowości Jałówka (gmina Michałowo, wpis z 2002 roku) i w miejscowości Gródek (gmina Gródek, wpis z 2004 roku). W przypadku pierwszego obiektu uzasadniano wpis interesującym połączeniem tradycyjnego układu krzyżowego z nowatorskimi rozwiązaniami technicznymi „[...] oryginalny przykład zastosowania konstrukcji żelbetowej na dużą skalę” (il. 18); druga świątynia – tradycyjna w formie architektonicznej cerkiew w Gródku – według uzasadnienia stanowić ma „udane połączenie elementów sztuki nowoczesnej z elementami nawiązującymi do dawnej sztuki bizantyjskiej i romańskiej” (il. 19).

Za przykład wpisów zespołów urbanistyczno-architektonicznych należy podać np. wpis z 2010 r. warszawskiego osiedla „Praga II”, „którego układ urbanistyczny jest zgodny z zasadami socjalistycznego projektowania kompleksowego” (w uzasadnieniu podkreślono także walory artystyczne monumentalnych historyzujących budowli); kolonii mieszkaniowej „Mariensztat”, stanowiącej „swoiste połączenie koncepcji nowoczesnego osiedla mieszkaniowego z ideą swobodnego nawiązania do form historycznych” (2009, il. 20) lub wpis osiedla „Nowy Świat Zachód” także w stolicy (2013, il. 21-22).

Warto zaznaczyć, że najczęściej decyzji wydały służby konserwatorskie z urzędu aż – 49. Rządziej występują wpisy wydawane na wniosek stron: osób prywatnych, parafii, samorządów bądź instytucji społecznych. W dużych ośrodkach miejskich są to często wpisy tzw. interwencyjne związane z zagrożeniami inwestycyjnymi i przekształceniami. Jednak bez szczegółowej znajomości zagadnienia ryzykownym byłoby stwierdzenie, że wszystkie wpisy dokonane przez służby konserwatorskie z urzędu miały taki właśnie charakter. Z całą pewnością część z nich jest przejawem świadomej polityki konserwatorskiej, w wyniku której ochroną prawną obejmowano wybrane najcen-

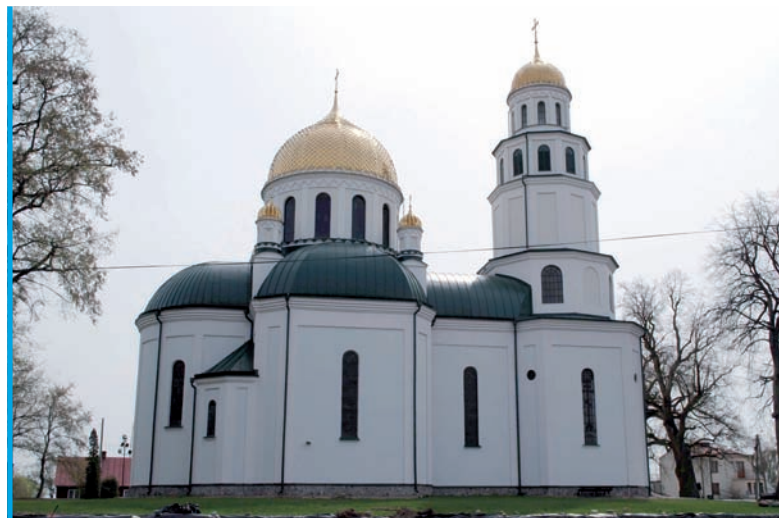
18. Cerkiew p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego w Jałówce, 1958-1966, proj.: arch. A. Grygorowicz (fot. A. Kułak, OT NID w Białymstoku, 2014)

niejsze, dobrze rozpoznane i zwaloryzowane obiekty. Część wpisów, przeprowadzanych z inicjatywy właściciela lub użytkownika, może świadczyć albo o wysoko rozwiniętej świadomości wartości kulturowych obiektu, albo nadziei na uzyskanie dotacji na remont budynku.

Zestawienia statystyczne, przygotowane w ramach prac Zespołu, umożliwiły wskazanie dynamiki wpisów i liczby wydanych decyzji w odniesieniu do całego kraju i poszczególnych województw. Na ich podstawie można odnotować, że najwięcej wpisów architektury współczesnej dokonano w województwie mazowieckim – 26, potem w województwie śląskim – 16 i kolejno odpowiednio mniej w pomorskim, podlaskim, podkarpackim, dolnośląskim, wielkopolskim, świętokrzyskim, małopolskim, kujawsko-pomorskim oraz zachodniopomorskim. W samej Warszawie ochroną konserwatorską objęto 17 budynków¹³. Bardzo ryzykowna i pochopna byłaby jednak przeprowadzona na tej podstawie ocena sprawności działań urzędów konserwatorskich, gdyż wynika ona z lokalnych uwarunkowań, rozpoznania i liczebności zasobu.

13. Nie wliczając budynków z zespołów budowlanych.

19. Cerkiew p.w. Narodzenia NMP w Gródku, 1946-1970, proj.: arch. Mieszkowski (?) (fot. A. Kułak, OT NID w Białymstoku, 2014)

20. Kolonia mieszkaniowa Mariensztat w Warszawie – widok z dzwonnicy przy kościele św. Anny, 1948-55, proj. arch. Z. Stępiński z zespołem (fot. E. Popławska-Bukała, 2013)

Dotychczasowe wpisy do rejestru zabytków obiektów nieruchomości powstałych po roku 1939 w wielu przypadkach świadczą o braku spójnej polityki konserwatorskiej, znacznej przypadkowości (znajdują się tu obiekty pozbawione wartości, takie jak np. wspomniana „stróżówka” podwarszawskiej willi w Konstancynie-Jeziornie, jak i obiekty o niekwestionowanych walorach) oraz słabych i niedostatecznych uzasadnieniach, często sprowadzających się do opisu obiektu i świadczących o brakach w rozpoznaniu zasobu. Należy natomiast podkreślić, iż najnowsze wpisy (np. zespołu Ministerstwa Finansów w Warszawie, il. 23) prawidłowo waloryzują zespół i wskazują, co jest faktycznym przedmiotem ochrony.

Wnioski

Dokonana analiza zasobu obiektów architektury współczesnej w rejestrze zabytków oraz ich decyzji o wpisie do rejestru pozwala na sformułowanie następujących wniosków:

- zasób należy ocenić jako różnorodny (pod względem funkcji, datowania, poprawności decyzji itd.), przypadkowy i niereprezentatywny (znacząco reprezentowane są tylko obiekty z kategorii publiczne oraz jeden z nurtów rozwoju architektury polskiej

21. Budynki zachodniego zespołu Nowego Świata w Warszawie, ul. Tuwima, 1949-1956, proj. arch. Z. Stępiński (fot. E. Popławska-Bukała, 2011)

tj. okres realizmu socjalistycznego), przy czym trzeba zastrzec, że jednoznaczne wnioski będą możliwe dopiero po zdiagnozowaniu bogatego dziedzictwa architektury współczesnej, obecnie rozpoznanego raczej wyrywkowo;

- zawartość zasobu w rejestrze zabytków nie wynika z planowych działań (ale okazjonalnych i odpowiadających na zapotrzebowanie chwili) oraz jest dalece niepełna: brakuje obiektów, nierzadko znanych nam z autopsji, o najbardziej dla tego czasu innowacyjnych rozwiązaniach technicznych, o silnym oddziaływaniu formalnym;

- wskazane są działania związane z dokładniejszym poznaniem historii i pogłębionym przeglądem dziedzictwa architektonicznego oraz wytypowanie obiektów o indywidualnych cechach, najwartościowszych (słabo zdiagnozowane i pomijane w literaturze przedmiotu są lata 1939-45, nierównomiernie rozpoznana jest architektura od 1945 „do dziś”);

- diagnozy powojennego dorobku architektonicznego wymagają mniejsze ośrodki, a zwłaszcza te, w których nie istnieją tzw. listy SARP;

- zasadne jest systematyczne uzupełnianie rejestru o obiekty o potwierdzonych wartościach, chociaż w społecznym odbiorze są one uznawane „za zbyt młode” lub „źle urodzone”

- określone ustawową definicją kryteria wpisu do rejestru zabytków obiektów współczesnych współtworzących zbiór są analogicznie do kryteriów wydawanych dla obiektów starszych o kilkusetletniej historii;

- brak „spójnej” polityki konserwatorskiej (nie tylko w odniesieniu do zabytków architektury współczesnej) skutkuje różnorodnością rangi obiektów wpisanych do rejestru zabytków oraz pozostawianiem poza nim cennych budynków;

- przegląd decyzji wydanych dla omawianej grupy zabytków nie tylko wskazuje na braki w rozpoznaniu zasobu, ale ilustruje też nieprawidłowości w treści samych dokumentów: nieprecyzyjność i niejednoznaczność zdefiniowanego przedmiotu ochrony, lapidarność uzasadnień ograniczonych wciąż jeszcze do opisów historii i stylu bez określenia wartości zabytkowych, sporadycznie brak załączników graficznych (decyzje do około 1990 roku).

22. Budynki zachodniego zespołu Nowego Świata w Warszawie przy ul. Kubusia Puchatka, 1949-1956, proj. arch. Z. Stępiński (fot. E. Popławska-Bukała, 2011)

Dokonany przegląd obiektów architektury współczesnej i jego analiza pokazuje, jak wiele rozpoznanych, znanych i ważnych dla polskiego dziedzictwa architektonicznego realizacji z lat 1939-89 nie zostało wpisanych do rejestru zabytków. Szereg budynków, wręcz ikon architektury lat 60. i 70. XX wieku – świątyń, kompleksów sportowych, dworców, pawilonów handlowych itp. – pozostaje poza rejestrem. Przykładowo, dla Krakowa (Nowej Huty-Bieńczyce) kościół Matki Bożej Królowej Polski zwany „Arką Pana” architekta Wojciecha Pietrzyka (1967-77, il. 24) to wybitne dzieło architektury sakralnej inspirowane twórczością Le Corbusiera; dla Katowic wybitne walory ma hala widowiskowo-sportowa tzw. Spodek autorstwa Macieja Gintowta i Macieja Krasieńskiego (1964-71, il. 25); dla Warszawy dużą wartość mają dworce i przystanki kolei średnicowej projektu Arseniusza Romanowicza i Piotra Szymaniaka (il. 26-27), w tym dworzec Warszawa Śródmieście, którego wnętrza zdobią mozaiki ceramiczne autorstwa Wojciecha Fangora, Jerzego Sołtana i Zbigniewa Ihnatowicza (1954-63, il. 28-29). Poza rejestrem pozostają także tak charakterystyczne, znane i uznane obiekty, jak np. zespół Sądów Żoliborskich (1960-64, proj. Hanna Skibniewska z zespołem), Marszałkowska Dzielnica Mieszkaniowa z placem Konstytucji (1950-63, proj. Józef Sigalin, Stanisław Jankowski, Zygmunt Stępiński i wielu innych, il. 30, 31), czy zaprojektowany przez Marka Leykama biurowiec Prezydium Rządu przy ul. Wspólnej 62 (ok. 1952). Przy tej okazji warto odnotować, że w przypadku Warszawy z tzw. listy dóbr kultury współczesnej opracowanej przez Oddział Warszawski SARP i liczącej 133 pozycji¹⁴ (minus sześć obiektów obecnie nieistniejących tj. Supersamu, Stadionu Dziesięciolecia, kina „Praha, kina „Skarpa”, i „W-Z” oraz pawilonu Chemii), tylko 15 budowli i zespołów znalazło prawną ochronę konserwatorską. We Wrocławiu 57 obiektów (budynków i założeń urbanistyczno-architektonicznych)¹⁵ SARP uznał za wartościowe dziedzictwo architektury powojennej, umieszczając na swojej liście m.in. tak ciekawe realizacje jak unikatowy konstrukcyjnie „Trzonoliniowiec” przy ul. Kościuszki 42/44 (1961-67, projekt Andrzej Skorupa i Jacek Burzyński), czy zespoły zabudowy mieszkaniowej „Gajowice” (1958-68)

14. www.sarp.warszawa.pl

15. Wrocławska architektura 1945-89: lista obiektów i założeń urbanistycznych, Michał Duda, Agata Gabiś pod kierunkiem Agnieszki Zablockiej-Kos – www.sarp.org.pl

24. Kościół Matki Bożej Królowej Polski zwany „Arką Pana” w Nowej Hucie – Bieńczycach, 1967-1972, proj.: arch. W. Pietrzyk (fot. A. Siwek, OT NID w Krakowie, 2014)

23. Gmach Ministerstwa Finansów w Warszawie, 1950-1953, proj.: arch. arch. S. Bieńkuński, S. Rychłowski (fot. A. Radźwicka-Milczewska, 2010)

i domy przy placu Grunwaldzkim (1967-75, proj. Jadwiga Grabowska-Hawrylak, jedna z wybitnych postaci powojennej architektury). Żaden z obiektów z wykazu SARP nie został wpisany do rejestru zabytków. Natomiast w Lublinie na liście SARP-u umieszczono 58 obiektów¹⁶. Również tu, podobnie jak we Wrocławiu, żaden z nich, nawet tak słynna realizacja jak osiedle J. Słowackiego projektu Zofii i Oskara Hansenów, nie jest objęty ochroną konserwatorską poprzez wpis do rejestru zabytków. Przykłady można mnożyć.

Wiemy z autopsji, że wiele obiektów architektury współczesnej już nie istnieje, część uległa – lub wkrótce ulegnie znaczącym przekształceniom. A tymczasem zasób polskiej architektury lat 1939-1989 wciąż oczekuje na profesjonalne rozpoznanie i zwaloryzowanie. Z tych powodów należy zwrócić szczególną uwagę na konieczność prowadzenia przez różne środowiska dalszych prac badawczych nad architekturą współczesną. Działania te pozwolą na wytypowanie przykładów o indywidualnych walorach, także z terenów małych miast i miejscowości, dla których dotychczas nie sporządzono wymienionych list dóbr kultury współczesnej lub których gminne ewidencje zabytków nie zawierają takich obiektów. Okres powojenny jest bowiem w architekturze polskiej okresem bogatym w formy i nurty stylistyczne. Jest jednocześnie czasem niejednoznacznie ocenianym, obciążonym uwarunkowaniami politycznymi i złą jakością wykonawstwa; okresem obfitującym w dzieła nowatorskie pod względem konstrukcyjnym i technicznym, odznaczające się

16. 30 to obiekty architektoniczne, a 28 założenia urbanistyczne, w tym przestrzenie publiczne – lista dóbr kultury www.lublin.eu

25. Hala sportowo – widowiskowa tzw. „Spodek” w Katowicach, 1964-1971, proj.: arch. arch. M. Krasieński, M. Gintowt, A. Żórawski (fot. OT NID w Katowicach, 2014)

26. Przystanek kolejowy linii średnicowej Powiśle w Warszawie, wiata wejścia od Al. Jeruzolimskich, 1963, proj.: arch. arch. A. Romanowicz, P. Szymaniak (fot. E. Popławska-Bukała, 2014)

przemysłanym programem funkcjonalnym i bogatym wystrojem plastycznym, nierzadko inspirowane nowoczesną sztuką zachodnią. Dopiero pełna orientacja w zasobie architektury współczesnej, całościowo rozpoznany i obiektywnie zwaloryzowany, może zaowocować świadomymi, odpowiedzialnymi wpisami do rejestru zabytków, stanowiącymi istotne narzędzie kształtowania polityki konserwatorskiej.

3. Kryteria wartościowania architektury współczesnej¹⁷

W toku prac Zespołu, na potrzeby zdefiniowania kryteriów wartościowania dzieł architektury współczesnej na obszarze Polski przeprowadzono w pierwszym rzędzie analizę dotychczasowych kryteriów ochrony dzieł architektury, określonych w regulacjach prawnych, jak również podnoszonych w publikacjach oraz podczas specjalistycznych debat.

Kryteria ochrony w regulacjach prawnych

Obowiązujące na terenie Polski kryteria ochrony dzieł architektury podlegały w różnych okresach wielu korektom. Ich ewolucja związana była nie tylko ze zmianami społecznymi oraz politycznymi, ale również z gospodarczymi. Często, choć nie w pełni, znajdowały one odzwierciedlenie we właściwych regulacjach prawnych.

W połowie XIX w. pojęcie zabytku odnosiło się do obiektów archeologii, architektury oraz sztuki zdobniczej¹⁸, a o ich zabytkowym charakterze w szczególności decydowała cezura czasowa (sprzed 1600 roku). Odzyskanie przez Polskę niepodległości w 1918 r. pozwoliło na jednolite prawne uregulowanie kwestii ochrony zabytków¹⁹. Opiece podlegały wówczas zabytki wpisane do tzw. inwentarza zabytków sztuki i kultury oraz pozostałe, nie objęte tym wykazem „wszystkie nieruchomości (...) dzieła świadczące o sztuce i kulturze epok ubiegłych istniejące nie mniej

27. Przystanek kolejowy linii średnicowej Powiśle w Warszawie, dolny pawilon, 1963, proj.: arch. arch. A. Romanowicz, P. Szymaniak (fot. E. Popławska-Bukała, 2014)

niż 50 lat”. Jednocześnie zabytkiem nieruchomym określano m.in. „grupy budowli wybitne pod względem estetycznym i znamienne (...) dla miast, osad, wsi, bądź dla ich dzielnic”.

W 1928 r. wydany został nowy akt prawny dotyczący ochrony zabytków w Polsce²⁰. Do zmienionego pojęcia zabytku wprowadzono kryteria wartościujące, które od tego czasu są obecne we wszystkich kolejnych regulacjach prawnych. W myśl przedmiotowego rozporządzenia zabytkami były obiekty charakterystyczne dla pewnej epoki, posiadające wartość artystyczną, kulturalną, historyczną (również archeologiczną lub paleontologiczną). O statusie zabytku, o posiadaniu przez daną budowlę wspomnianych wartości decydowało uznanie administracyjne dokonywane przez organ władzy państwowej.

Po II wojnie światowej w środowisku konserwatorskim powszechnie dostrzegano konieczność nowej, ustawowej regulacji ochrony zabytków. Jednakże mimo podejmowanych prób wiele lat trwały dyskusje na temat jej ostatecznego kształtu. Dopiero w 1962 r. weszła w życie nowa ustawa²¹. Zamiast określenia „zabytek” wprowadzono szersze pojęcie „dobro kultury” obejmujące całość dziedzictwa historycznego, również obiekty współczesne. Termin ten wprowadzono m.in. z uwagi na fakt, iż w zasobie zabytkowym znajdowały się obiekty o dużej wartości, które „w ówczesnej świadomości społecznej były obce narodowo i kulturowo, związane z poprzednim ustrojem, lub uznane za bezwartościowe relikty przeszłości²². W rozumieniu ww. ustawy dobrem kultury był „każdy przedmiot (...) nieruchomy, dawny lub współczesny, mający znaczenie dla dziedzictwa i rozwoju kulturalnego ze względu na jego wartość historyczną, naukową lub artystyczną”. W przeciwieństwie do wcześniejszej regulacji prawnej nie określono kto był uprawniony do ujawnienia przedmiotowych wartości danego obiektu. A zatem w myśl cytowanej ustawy poprzez decyzję o uznaniu za zabytek organ ochrony zabytków potwierdzał istniejące już uprzednio wartości. Natomiast ich ocena za-

17. Tomasz Błyskosz.

18. Sobieszczański Franciszek Maksymilian, *Wiadomości o sztukach pięknych w dawnej Polsce zawierające opis dzieł i zabytków budownictwa, rzeźby, snycerstwa, malarstwa i rytownictwa, z krótką wzmianką o życiu i działaniach znakomitszych artystów krajowych lub w Polsce zamieszkałych*, Warszawa 1847, repr. 1980; za Jan Pruszyński, *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1989, s. 33.

19. Dekret Rady Regencyjnej z 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami kultury i sztuki (Dz. Pr. P.P. z 1918 r. Nr 16, poz. 36).

20. Rozporządzenie Prezydenta RP z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami (Dz. U. z 1928 r. Nr 29, poz. 265).

21. Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury (Dz. U. z 1962 r. Nr 10, poz. 48 z późniejszymi zmianami).

22. Pruszyński Jan, *Ochrona zabytków...*, op. cit., s. 216.

rezerwowana była dla specjalistów w danej dziedzinie wiedzy lub nauki. W tym miejscu należy przywołać również przepis art. 4 pkt. 3 ww. regulacji prawnej określający, iż dobrami kultury były obiekty „których charakter zabytkowy jest oczywisty”. Zapis ten miał być pomocą dla służb konserwatorskich w sporach z właścicielami i użytkownikami zabytków niewpisanych do rejestru, dla których taki wpis stanowił ograniczenie ich praw. W praktyce niekiedy przynosił skutek odwrotny, gdyż albo nie wpisywano do rejestru cennych zabytków, których wartość była powszechnie dostrzegana, lub obejmowano ochroną obiekty o wątpliwych walorach zabytkowych. Warto wskazać również, że w społecznej świadomości pojęcie „dobro kultury” praktycznie nie było stosowane, zaś słowo „zabytek” odnoszono do obiektów posiadających długą metrykę czasową (najczęściej sprzed 1945 r.).

W tym samym czasie powstała pierwsza powojenna koncepcja weryfikacji zabytków. Jej celem miało być zrationalizowanie wydatków na ochronę zabytków poprzez określenie jakie obiekty w pierwszej kolejności należy chronić. Efektem kilkuletnich sporów w tym zakresie było wprowadzenie klasyfikacji zabytków nieruchomych wpisywanych do rejestru²³. Zabytki podzielono na pięć grup pod względem ich wartości: 0 – o najwyższej wartości artystycznej, I i II – dobrze zachowane i reprezentacyjne dla kraju lub regionu, III i IV o przeciętnej, miernej i minimalnej wartości oraz złym stanie technicznym. W intencji autora klasyfikacji, Kazimierza Malinowskiego, dokument ten miał być jednolitą podstawą dla służb ochrony zabytków, na którym opierałyby swoje decyzje. W praktyce obiekty zakwalifikowane do najniższych grup nierzadko były świadomie niszczone, lub będąc pozbawione opieki same popadały w ruinę. Mimo wewnętrznego charakteru tej dyrektywy, którą uchylono w 1973 r., w świadomości społecznej podział zabytków na klasy się upowszechnił i silnie ugruntował na tyle, że niekiedy pojęcie „zabytku klasy 0” funkcjonuje do chwili obecnej.

W 2003 r. wprowadzono nowy, obowiązujący akt prawny regulujący kwestię ochrony zabytków w Polsce²⁴. Pojęcie „dobra kultury” zastąpiły zabytki wpisane i niewpisane do rejestru. W myśl art. 3 pkt. 1 zabytkami są obiekty „będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową.”

Jednocześnie tym samym czasie do obiegu prawnego wprowadzono pojęcie dobra kultury współczesnej²⁵. Termin ten oznacza „niebędące zabytkami dobra kultury, takie jak pomniki, miejsca pamięci, budynki, ich wnętrza i detale, zespoły budynków, założenia urbanistyczne i krajobrazowe, będące uznanym

23. Instrukcja Dyrektora Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków z dnia 20 grudnia 1961 r. oraz pismo ogólne nr 14 z dnia 30 grudnia 1963 r. w sprawie określenia grup weryfikacyjnych zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru, za J. Pruszyński, *Prawo ochrony zabytków 1944-1989. Próba oceny* [w:] *Ochrona i konserwacja dóbr kultury w Polsce 1944-1989*, red. Andrzej Tomaszewski, Warszawa 1996, s. 25.

24. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568 z późniejszymi zmianami).

25. Art. 2 pkt. 10 Ustawy z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2003 r. Nr 80, poz. 717 z późniejszymi zmianami).

28. Dworzec kolejowy linii średnicowej w Warszawie, 1961-1963, proj.: arch. arch. A. Romanowicz, P. Szymaniak, Z. Wasiutyński, E. Zientek (fot. E. Popławska-Bukała, 2014)

dorobkiem współcześnie żyjących pokoleń, jeżeli cechuje je wysoka wartość artystyczna lub historyczna.”

Reasumując, w ustawodawstwie polskim w odniesieniu do zabytkowych dzieł architektury kryteriami wartościującymi były i obecnie obowiązują: (1) czas powstania (świadectwo minionej epoki) oraz (2) wartości historyczne, artystyczne i naukowe. Wymienione w aktach prawnych mają na celu ułatwienie służbom ochrony zabytków szczegółowego rozpoznania oraz dokonanie oceny wartości zabytkowej obiektu. W przypadku waloryzacji dóbr kultury współczesnej ocenie poddane powinny być wysokie wartości artystyczne i historyczne.

Kryteria ochrony podnoszone w publikacjach oraz podczas specjalistycznych debat

Wśród najważniejszych kryteriów wartościowania zabytków architektury stosowane są pojęcia Waltera Frodla²⁶:

- A. Wartość historyczna (charakter dokumentarny)
 - 1. Wartość naukowa
 - 2. Wartości emocjonalne (m.in. wartość dawności, wartość symbolu)
- B. Wartość artystyczna

26. Frodl Walter, *Pojęcia i kryteria wartościowania zabytków*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, seria B, t. XIII, Warszawa 1966.

29. Dworzec kolejowy linii średnicowej w Warszawie, 1961-1963, proj.: arch. arch. A. Romanowicz, P. Szymaniak, Z. Wasiutyński, E. Zientek (fot. E. Popławska-Bukała, 2014)

30. Marszałkowska Dzielnica Mieszkaniowa, budynki przy pl. Konstytucji, 1949-1953, proj.: arch., arch. S. Jankowski, J. Knothe, J. Sigalin, Z. Stępiński (fot. E. Popławska-Bukała, 2014)

1. Wartość historyczno-artystyczna
2. Pojęcie „stanu oryginalnego”, stan hipotetyczny, kopie stanu oryginalnego itd.
3. Jakość artystyczna
4. Oddziaływanie artystyczne:
 - a) samoistne oddziaływanie artystyczne (jedność i zwartość integralnego wrażenia artystycznego),
 - b) działanie na podstawie przesłanek nie zawartych w samym dziele sztuki (np.: wartość wynikająca z malowniczości, wygląd utrwalony tradycją itd.).
- C. Wartość użytkowa (zabytki „żywe” i „martwe”, przydatność użytkowa, turystyka zagraniczna, zabytki jako atrakcja itd.).

W odniesieniu do problematyki ochrony dóbr kultury współczesnej ważną debatę zorganizował w 2005 r. Oddział Warszawski Stowarzyszenia Architektów Polskich²⁷. Na uwagę zasługuje referat wygłoszony przez Stołecznego Konserwatora Zabytków²⁸, w którym m.in. przedstawione zostały obowiązujące w Wielkiej Brytanii kryteria wartości architektury minionego stulecia. W odniesieniu do obiektów powstałych po 1914 r. ocenie poddawane są: (a) kompozycja architektoniczna, (b) specjalne wyposażenie i skala, (c) architektoniczny wyraz i styl, (d) inteligencja, wyjątkowość i innowacyjność, (e) użyte materiały, ich jakość i wybór, (f) integralność architektury, spójność jej komponentów, struktury, wyposażenia, planu, form i detalu²⁹.

Natomiast jednym z najważniejszych referatów było wystąpienie podsumowujące prace Komisji Oddziału Warszawskiego SARP, utworzonej w 2000 r. w celu określenia tożsamości dziedzictwa architektury warszawskiej XX w.³⁰ Owocem jej działań było określenie jednolitych kryteriów wyboru i oceny wybitnych osiągnięć współczesnej architektury i urbanistyki, a więc: - kryterium nowatorstwa zarówno w zakresie rozwiązań architektonicznych, przestrzennych jak i technicznych,

- kryterium kontekstu, współistnienia zarówno na etapie tworzenia, jak i późniejszego rozwoju przestrzennego miejsca lokalizacji,
- kryterium tradycji miejsca, w tym zaprzeczenia jako próby stworzenia nowych wartości lub twórczego narzucania się dziedzictwa pokoleń,
- kryterium symbolu w ujęciu ogólnym - historycznym i np. dla przyjezdnych (migracje zawodowe i turystyka),
- kryterium uznania współczesnych - nagrody, wyróżnienia, plebiscyty,
- kryterium próby czasu, zachowania walorów przestrzennych i estetycznych pomimo degradacji będącej efektem technicznego zużycia lub niedbalstwa zarządcy, czy też „spontanicznego” rozwoju zagospodarowania terenów przyległych,
- kryterium artystyczne,
- kryterium unikalności np. jedyny obiekt zachowany w formie nie przekształconej³¹.

W ostatnim czasie coraz częściej dostrzegany jest problem braku powszechnych, jednolitych kryteriów oceny dzieł architektury oraz szerokiej, merytorycznej interpretacji wartości zabytkowej. Ważnym głosem w tej dyskusji, w odniesieniu do obiektów zabytkowych jest opublikowany w 2007 r. artykuł arch. Michała Tadeusza Witwickiego³². Autor w oparciu o własne doświadczenia wieloletniego rzeczoznawcy Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego szeroko przedstawił problematykę związaną z oceną wartości zabytkowej i zaproponował następujący jednolity system kryteriów w tym zakresie:

A. Wartość historyczna:

świadek historii – świadectwo historii – ważny dokument historii – wybitny dokument historii – pomnik historii;

B. Wartość artystyczna:

- a) bogactwo form: brak – ukształtowanie proste – rozwinięte – bogate,
 - b) wartości stylowe: obiekt bezstylowy – stylowy prosty – stylowo rozwinięty – stylowy skomplikowany – wysoce reprezentatywny,
 - c) wartości twórcze: brak – naśladownictwo form – dzieło oryginalne – dzieło prekursorskie,
 - d) rola w zespole: podporządkowana – wyróżniająca – eksponowana (dominanta),
 - e) wartości estetyczne: dzieło – szpecące – estetycznie obojętne – interesujące – atrakcyjne – wybitnie atrakcyjne,
- Ogólna ocena wartości artystycznej: brak – mierna – przeciętna – wysoka – wybitna – unikatowa;

C. Wartość naukowa:

- a) wartość świadka/dokumentu: brak – statystyczna – mierna – obiekt charakterystyczny (dla rodzaju, epoki i innych cech ważnych dla analizy) – wysoka – wybitna – unikatowa,
- b) ważność przedmiotu badań: brak – statystyczna – mierna – wysoka – wybitna,
- c) wartość dydaktyczna: brak – ograniczona te-

27. Seminarium i dyskusja zorganizowane i przeprowadzone przez Oddział Warszawski SARP na zamówienie Naczelnego Architekta Miasta pn.: *Dobra kultury współczesnej w Stolicy i zasady ich ochrony w polityce przestrzennej m. st. Warszawy oraz ich realizacja w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego*, 13 czerwca 2005 r.

28. Nekanda-Trepka Ewa, *Rejestr zabytków oraz gminna ewidencja zabytków a zbiór potencjalnych dóbr kultury współczesnej - refleksje na temat relacji i zasad ochrony*, referat.

29. http://warszawa.sarp.org.pl/php/galeria/dobra/r_trepka.htm

30. Sołtys Maria, *Kryteria oceny - wyboru dóbr kultury współczesnej opracowane przez OW SARP*, referat.

31. http://warszawa.sarp.org.pl/php/galeria/dobra/r_soltys.htm

32. Witwicki Michał Tadeusz, *Kryteria oceny wartości zabytkowej obiektów architektury jako podstawa wpisu do rejestru zabytków* [w:] *Ochrona Zabytków Nr 1/2007*, Warszawa 2007, s. 77-98.

matycznie i informacyjnie – ograniczona tematycznie, rozbudowana informacyjnie – wielowątkowa – wszechstronnie i wybitnie edukacyjna;

Zbiorcza ocena wartości naukowej: brak – mierna – wysoka – wybitna – unikatowa;

D. Wartość niematerialna: brak – mierna – wysoka – wybitna – unikatowa;

E. Wartość w skali miejsca:

wartość w skali lokalnej, regionalnej, kraju, kontynentalnej: wysoka – wybitna – unikatowa;

Ogólna ocena wartości: brak – mierna – przeciętna – wysoka – wybitna – unikatowa;

F. Wartość użytkowa i techniczna:

wartość użytkowa i wartość techniczna są traktowane jako oceny modyfikujące w indywidualnej sytuacji oraz ważne w przypadku polityki konserwatorskiej, a nie dla podstawowej oceny wartości zabytkowej³³.

W 2008 r. przedmiotowe kryteria ochrony dóbr kultury współczesnej zostały zmodyfikowane przez grupę wrocławskich architektów i historyków sztuki³⁴. Pozwoliło to na stworzenie listy najcenniejszych realizacji architektonicznych Wrocławia powstałych w okresie pomiędzy 1945-1989 r. Waloryzacji dokonano w oparciu o:

- kryterium artystyczne,
- kryterium unikalności – np. jedyny obiekt zachowany w formie pierwotnej,
- kryterium nowatorstwa – zarówno w kontekście rozwiązań architektonicznych, przestrzennych, technicznych jak i materiałowych,
- kryterium symbolu i znaku – w ujęciu ogólnym, np. dla mieszkańców i przyjezdnych,
- kryterium tradycji miejsca, w tym zaprzeczenia jako próby stworzenia nowych wartości lub twórczego nawarstwiania się dziedzictw pokoleń,
- kryterium kontekstu – współistnienia zarówno na etapie tworzenia, jak i późniejszego rozwoju przestrzennego lokalizacji,
- kryterium uznania współczesnych – nagrody, wyróżnienia, plebiscyty,
- kryterium próby czasu – zachowania walorów przestrzennych i estetycznych pomimo degradacji, będącej efektem technicznego zużycia lub/i niedbalstwa zarządcy, czy też spontanicznego rozwoju zagospodarowania terenów przyległych³⁵.

Na uwagę zasługuje również inicjatywa związana z problematyką ochrony zabytków modernistycznych. W 2007 r. przy dyrektorze Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków powstał zespół³⁶, którego prace skoncentrowały się na wypracowaniu reguł waloryzacji i ochrony architektury okresu modernizmu. Podczas prac zespołu uznano, iż obowiązujące w regulacjach prawnych trzy podstawowe kryteria wartościowania powinny być rozpatrywane szeroko z uwzględnieniem oceny komponentów właściwych dla

33. *Ibidem*, s. 97.

34. Korekty dokonali: dr hab. Agnieszka Zabłocka-Kos, dr Roman Rutkowski, mgr Michał Duda, mgr Agata Gabiś.

35. <http://wupsa.pl/wp-content/uploads/stuff/dobra-kultury-wspolczesnej-lista-azk-rr-ag-md-pdf>

36. Kolegium doradcze ds. ochrony architektury modernistycznej w Polsce utworzone zarządzeniem Dyrektora Krajowego Ośrodka Badań i Dokumentacji Zabytków z dnia 12 września 2007 r. w składzie: dr Marcin Gawlicki, prof. Andrzej K. Olszewski, dr hab. Maria Jolanta Sołtysik, dr Jadwiga Urbanik, prof. dr hab. Jakub Lewicki, Tomasz Błyskosz.

31. Marszałkowska Dzielnica Mieszkaniowa, fragment elewacji budynku przy ul. Marszałkowskiej 73, 1949-1953, proj.: arch., arch. S. Jankowski, J. Knothe, J. Sigalin, Z. Stępiński (fot. E. Popławska-Bukała, 2006)

specyfiki tego typu budowli. Owocem działań zespołu było opracowanie następujących kryteriów waloryzacji i ochrony architektury modernistycznej³⁷:

A. Wartość artystyczna:

- forma obiektu lub zespołu (jakość i oddziaływanie);

B. Wartość naukowa:

- autentyzm idei, materiału, funkcji;
- konstrukcja, materiał, nowatorstwo;

C. Wartość historyczna:

- tożsamość miejsca, ludzi, zdarzeń.

Jednocześnie uznano, że ich waloryzacja powinna być dokonywana w oparciu o następującą skalę wartości: ranga europejska, ponadlokalna, i lokalna.

Wnioski

Przeprowadzone w trakcie pracy Zespołu dyskusje, analizy stanu badań nad architekturą współczesną, kryteriów wpisu współczesnych dzieł architektury do rejestru zabytków pozwoliły na sformułowanie następujących wniosków:

1. W praktyce konserwatorskiej w Polsce brak jest jednolitego systemu zobiektywizowanego wartościowania obiektów wpisywanych do rejestru zabytków. Nie jest to charakterystyczne jedynie dla dzieł architektury współczesnej, a dla całego systemu prowadzenia rejestru zabytków w Polsce.

2. Kluczowym problemem w kwalifikacji dzieła architektury współczesnej jako zabytku jest sam termin „zabytek”. W rozumieniu potocznym określenie to jednoznacznie łączy się z pojęciem dawności, historyczności. W rozumieniu analitycznym dawność nie jest cechą wystarczającą. Muszą występować inne wyjątkowe (nieprzeciętne) wartości, aby obiekt uznać za wart ochrony, jako zabytek³⁸, który jest wartością nie do zastąpienia i odgrywa szczególną rolę w badaniach i ocenie obiektu. W rozumieniu ustawowym zabytek, to obiekt odpowiadający konkretnej definicji. Definicje te zmieniały się w perspektywie czasu, jednak tylko w nielicznych przypadkach obejmowały dzieła nowe.

3. W ustawowej definicji zabytku brak jest sprecy-

37. Wnioski z posiedzenia Kolegium w dniu 20 stycznia 2010 r.

38. Witwicki Michał Tadeusz, *Kryteria oceny wartości...*, autor zwraca uwagę m. in. na autentyzm rozumiany jako zbiór trzech komponentów: autentyzm materiału i struktury, autentyzm funkcji oraz autentyzm formy.

zowania kryterium czasu. Występuje jedynie ogólne odwołanie do świadectwa minionej epoki lub zdarzenia³⁹, przy czym analiza wpisów do rejestru zabytków wskazuje, że wartość historyczną można przypisać obiektom całkiem niedawnym.

4. W celu przejrzystości systemu ochrony dzieł architektury Zespół rekomenduje wprowadzenie zmiany do *Ustawy o ochronie zabytków i opieki nad zabytkami* polegającej na wprowadzeniu cezury czasowej, poza którą obiekt może być uznany jedynie jako za dzieło kultury współczesnej, a nie za zabytek w brzmieniu: *Epoka miniona w rozumieniu ustawy, to zamknięty okres historyczny, lub artystyczny zidentyfikowany w literaturze przedmiotu, zdefiniowany w wyniku badań historycznych. Za zabytek nie mogą być uznane dzieła twórców żyjących.* Pogląd ten wynika z następującego uzasadnienia. Otóż, w perspektywie indywidualnej twórczości artystycznej oraz kwalifikacji historycznej, śmierć artysty zamyka ostatecznie „epokę”, kończy okres kreacji. Wówczas twórczość artysty może być poddana refleksji historycznej, można dokonać hierarchizacji dokonań. Wcześniejsze oceny twórczości, to domena krytyki artystycznej, kierującej się innymi prawidłami, niż nauki historyczne. Zatem śmierć artysty bezdyskusyjnie przenosi jego twórczość do kategorii historycznej, epoki minionej przy-

najmniej w skali indywidualnych losów twórcy. Artysta żyjący przynajmniej teoretycznie może bronić swych dzieł sam na gruncie prawa autorskiego, bądź może je modyfikować w wyniku ewolucji koncepcji artystycznej. Ograniczenie takiej możliwości przez wpis dzieła współczesnego do rejestru zabytków może doprowadzić do kolizji nie tylko z prawem autorskim, ale i swobodą artystyczną twórcy.

5. W celu zobiektywizowania procesu wartościowania dzieł architektury współczesnej Zespół rekomenduje opracowanie listy dzieł architektury współczesnej dla poszczególnych województw, a następnie dla obszaru całego kraju oraz opracowanie dla tych obiektów dokumentacji naukowej. Działanie takie pozwoliłoby również na stworzenie skali odniesień umożliwiających wartościowanie kolejnych budowli.

6. Respektując obowiązujący zakres ustawowy kryteriów Zespół rekomenduje, niżej podany zakres wartościowania dzieł architektury współczesnej przed podjęciem działań prowadzących do wpisania ich do rejestru zabytków (Tabela 1).

7. Zespół rekomenduje, aby po akceptacji środowiska badaczy dzieł architektury współczesnej zaproponowany zakres wartościowania przyjął formę oficjalnego zalecenia Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego do stosowania w praktyce konserwatorskiej.

39. Art. 3 pkt. 1 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków...

Tabela 1

Wartość historyczna	Wartość naukowa	Wartość artystyczna
<i>w skali: ranga europejska, ponadlokalna i lokalna</i>		
<ul style="list-style-type: none"> - świadek historii, świadectwo historii, ważny dokument historii, wybitny dokument historii, pomnik historii; - oddziaływanie na podstawie przesłanek nie zawartych w samym dziele sztuki (wygląd utrwalony tradycją, roli w zespole, itd.); - symbol i/lub znak (wartości emocjonalne/wartość wydarzenia, symbolu/); - tożsamość miejsca, ludzi, zdarzeń; - wartość twórczego nawarstwiania się dziedzictwa pokoleń oraz wartości kontekstu, w tym: wartość kontynuacji tradycji miejsca w drodze zaprzeczenia /jako próby stworzenia nowych, współczesnych wartości przestrzeni/; - kontekst rozumiany jako współistnienie zarówno na etapie tworzenia, jak i późniejszego rozwoju przestrzennego lokalizacji. 	<ul style="list-style-type: none"> - ważność przedmiotu badań, - wartość dydaktyczna. - autentyzm idei, materiału, funkcji; - wartości konstrukcji, materiału, nowatorstwo; 	<ul style="list-style-type: none"> - samoistne oddziaływanie artystyczne (kompozycja architektoniczna, architektoniczny wyraz i styl, forma obiektu lub zespołu, jedność i zwartość integralnego wrażenia artystycznego, wartości estetyczne, itp), - wartość w skali miejsca (lokalnej, regionalnej, kraju, kontynentu: wysoka, wybitna, unikatowa. - unikatowość (inteligencja, wyjątkowość i innowacyjność, jedyny obiekt zachowany w formie nie przekształconej, pierwotnej), - nowatorstwo (w kontekście rozwiązań architektonicznych, przestrzennych, technicznych i materiałowych), - integralność architektury (spójność jej komponentów, struktury, wyposażenia, planu, form i detalu), - oddziaływanie na podstawie przesłanek nie zawartych w samym dziele sztuki (np. wartość wynikająca z malowniczości), - specjalne wyposażenie i skala, - wartości niematerialne (dla mieszkańców i przyjezdnych), - uznanie współczesnych (nagrody, wyróżnienia), - próba czasu (w tym: zachowanie walorów przestrzennych i estetycznych pomimo degradacji, będącej efektem technicznego zużycia lub zagospodarowania terenów przyległych), - wartość użytkowa (obiekty „żywe” i „martwe”, przydatność użytkowa, itd.), (wartości te należy traktować jako oceny modyfikujące oraz ważne dla polityki konserwatorskiej, a nie dla podstawowej oceny wartości zabytkowej.